

УДК 342.76

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2024.2.32>**О. П. Огурцов**кандидат юридичних наук, суддя,
Окружного адміністративного суду, м. Київ
ORCID ID: 0009-0002-1550-3973

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ НАБУТТЯ І ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Стаття присвячена дослідженню правових механізмів набуття та припинення громадянства. Визначено структуру цих механізмів у національних правових системах та їх відповідність міжнародним правовим стандартам. Закони про громадянство є унікальними, оскільки вони поєднують індивідуальні права та державний суверенітет, впливаючи як на особисту ідентичність, так і на відносини між людиною та державою. У дослідженні підкреслюється подвійна роль цих законів у захисті інтересів держави та забезпеченні прав людини, створюючи основу, яка балансує між національними пріоритетами та міжнародними зобов'язаннями у сфері прав людини.

Виявлено розбіжності у визначеннях правового механізму що, висвітлює сфери, де законодавству може бракувати точності або правозастосування. Також обговорено роль адміністративних органів, умови набуття або втрати громадянства та нагляд за цими процесами. Складність цих правових положень демонструє, що для забезпечення послідовності та справедливості, а також для уникнення порушень прав, пов'язаних зі статусом громадянства, необхідна надійна правова база.

Детально досліджено проблеми, які виникають, коли правові системи вирішують питання припинення громадянства, особливо коли це пов'язано з такими питаннями, як національна безпека або шахрайські дії. Зазначається, що хоча держави мають право на власний розсуд позбавляти громадянства, такі дії повинні відповідати міжнародним нормам для запобігання безгромадянству та забезпечення процедурної справедливості. У цій частині аналізу підкреслюється критичний баланс між здійсненням державної влади та дотриманням принципів прав людини, наголошується, що будь-який підхід має бути прозорим і обґрунтованим.

Проаналізовано необхідність подальших правових реформ та запозичення передового досвіду з інших юрисдикцій. Запропоновано майбутні напрямки досліджень, зокрема порівняльно-правові дослідження для оцінки найбільш ефективних моделей регулювання громадянства. Крім того, потенційний вплив технологій на процеси громадянства, таких як цифрове діловодство та автоматизовані системи, відзначається як сфера, що може внести значні зміни в те, як реалізуються правові механізми, і, таким чином, вимагає подальшого вивчення з метою виявлення як переваг, так і викликів у цьому мінливому ландшафті.

Ключові слова: правові механізми, набуття громадянства, припинення громадянства, національні правові системи, міжнародні правові стандарти, державний суверенітет, індивідуальні права, правозахисні зобов'язання, процедурна справедливість, адміністративні органи, законодавча база, безгромадянство, національна безпека, порівняльно-правові дослідження, технології в процесах громадянства.

Актуальність теми дослідження. Існуючі правові механізми повинні адаптуватися до сучасних викликів, таких як геополітичні зміни, криза біженців та зміни в національній політиці. Дослідження цих механізмів надає інформацію, яка може

допомогти політикам і законодавцям у розробці або реформуванні законів про громадянство, щоб вони були більш ефективними, справедливими і відповідали поточним потребам.

Тема дослідження правового механізму набуття та припинення громадянства є актуальною з огляду на його багатогранний вплив як на особу, так і на державу. Гро-

мадянство охоплює широкий спектр прав, обов'язків та нерозривний зв'язок з ідентичністю та структурою нації. У сучасному контексті, позначеному посиленням глобалізації, зростанням міграції, складними питаннями подвійного або множинного громадянства та міжнародними конфліктами, глибоке розуміння цих правових механізмів стало вкрай важливим. Тому дослідження самого поняття правового механізму дозволяє виявляти слабкі місця у правовій системі та пропонувати шляхи їх удосконалення. Це є важливим для розвитку правової науки, оскільки сприяє більш глибокому розумінню того, як правові системи можуть бути адаптовані до змін у соціальному, політичному та економічному середовищі. Вивчення правового механізму набуття і припинення громадянства забезпечує основу для розробки ефективної правової політики та інструментів, що відповідають інтересам як держави, так і громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці приділяють значну увагу дослідженню правових механізмів у різних сферах, підкреслюючи їх важливість для забезпечення ефективного функціонування правової системи та захисту прав людини. Значна частина робіт стосується теоретичних аспектів структури правових механізмів, конституційно-правових механізмів, соціально-правових аспектів, а також вплив соціальних факторів на реалізацію та захист прав і свобод їхніх елементів та взаємодії між ними (Рогова О. Г., Петришин О. В., Скакун О. Ф., Волинка К. Г., Бисага Ю. М., Бочарова Н. В., Древаль Ю. Д., Толстоног В. В., Хатнюк Ю. А., Сподинський О. О.). Ці дослідження є вагомим внеском у розуміння правового механізму. Водночас, потребує окремого розгляду проблема тлумачення правового механізму набуття і припинення громадянства, що й обумовлює актуальність даного дослідження.

Метою дослідження є аналіз та концептуалізація правового механізму набуття та припинення громадянства, шляхом вивчення його теоретичних засад, визначень та аналізу практичного застосування.

Основний зміст дослідження. Правові механізми, що регулюють набуття та

припинення громадянства, мають фундаментальне значення для суверенітету держави і безпосередньо впливають на права та обов'язки її громадян. Ці механізми визначають, хто може вважатися членом держави і за яких конкретних умов таке членство надається або припиняється, формуючи національну ідентичність і зміцнюючи авторитет держави. Процеси, пов'язані з громадянством, є не лише важливими з правової точки зору, але й мають глибоке соціальне, політичне та культурне значення. У глобальному контексті, позначеному зростаючою міграцією, геополітичними змінами та проблемами безпеки, розуміння правових рамок, що регулюють ці процеси, набуває особливого значення. Набуття громадянства надає особам низку прав, таких як участь у політичному житті, захист з боку держави та доступ до державних послуг, а також накладає на них обов'язки, такі як дотримання національних законів та сприяння суспільному добробуту. І навпаки, припинення громадянства пов'язане зі складними правовими та етичними міркуваннями, оскільки воно може вплинути на статус особи, призвести до безгромадянства або бути застосоване як захід проти осіб, які сприймаються як загроза національній безпеці. Таким чином, ці правові механізми мають глибокий вплив як на особисту, так і на колективну ідентичність у державі.

Для правознавців розуміння цих механізмів є необхідним, перш за все, для оцінки балансу між державним суверенітетом і захистом прав людини. Політики повинні добре розбиратися в тонкощах законів про громадянство, щоб створювати справедливі, прозорі та відповідні до міжнародних стандартів у сфері прав людини нормативно-правові акти. Крім того, розуміння цих правових конструкцій дозволяє краще зрозуміти, як політика громадянства може інтегрувати або відчувувати людей у ширші суспільні рамки. Питання подвійного громадянства, добровільної відмови від громадянства та правових підстав для позбавлення громадянства відображають складність застосування цих механізмів на практиці. Водночас, держави зберігають за собою

право застосовувати закони, що забезпечують національну безпеку та громадський порядок, що іноді може передбачати припинення громадянства для осіб, які займаються діяльністю, що вважається шкідливою для державних інтересів.

Роль громадянства в національній безпеці є особливо актуальною, оскільки держава повинні балансувати між необхідністю захищати свій суверенітет і зобов'язанням підтримувати права людини. Цей баланс відображається в політиці, яка запобігає зловживанню громадянством через шахрайство або дії, пов'язані з тероризмом, і водночас гарантує, що справжнім заявникам надається шлях до легального визнання. Складність законодавства про громадянство посилюється міжнародною мобільністю, коли люди можуть шукати громадянство з різних причин, включаючи економічні можливості, безпеку або родинні зв'язки. Тому, правові механізми повинні бути достатньо адаптивними і надійними, щоб відповідати цим реаліям, не підриваючи основоположних принципів справедливості і чесності.

Щоб проаналізувати та дати визначення правового механізму, необхідно зрозуміти його сутність як системи юридичних інструментів, що забезпечують реалізацію правових норм та досягнення певної мети. Тлумачення поняття правового механізму наразі не є єдиним. Звертаючись до енциклопедії з державного управління, правовий механізм — «це комплекси взаємопов'язаних юридичних засобів, об'єктивізовані на нормативному рівні, необхідні для досягнення певної мети» [1]. З точки зору укладачів юридичної енциклопедії, дане поняття визначається як «система взаємопов'язаних юридичних засобів і інструментів, нормативно закріплених, що забезпечують ефективну реалізацію правових норм для досягнення певних соціальних і правових цілей» [2]. Для кращого розуміння змістовного наповнення даного поняття, розглянемо базову дефініцію «механізм».

З огляду на історичний аспект, слово «механізм» походить від давньогрецького слова «μηχανή» (mechane), що означає «знаряддя», «пристрій» або «інструмент» [3]. У Давній Греції це слово використову-

вали для опису різних технічних пристроїв, зокрема важелів та інших машин, що полегшували виконання певних завдань. З часом це поняття перейшло до латинської мови як «mechanismus», а згодом увійшло до багатьох європейських мов. У сучасному розумінні «механізм» використовується не тільки для позначення фізичних пристроїв, але й для опису систем або процесів, що мають упорядковану структуру та призначені для досягнення певної мети.

Звертаючи увагу на дослідження понять «механізм» та «правовий механізм» у науковому середовищі, можна констатувати, що за різними підходами визначення правового механізму має як схожі риси так і відмінності. Так, зокрема, дослідник О. Ф. Скакун зазначає, що «правовий механізм — це система правових засобів, способів та форм, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, задоволення інтересів суб'єктів права, встановлення правопорядку в суспільстві, вирішення конфліктів, досягнення соціального компромісу в правовій сфері» [4]. Дане визначення підкреслює важливість системного підходу до правового механізму, представляючи його як складну та багатокомпонентну структуру. Такий підхід наголошує на багатогранності правового механізму, що охоплює не лише юридичні норми, але й способи їх застосування та форми організації, що забезпечує його ефективність у регулюванні правових відносин. Водночас, таке визначення є досить загальним і може бути надто складним для практичного застосування, оскільки не деталізує конкретні правові засоби та механізми їх реалізації.

Дослідниця К. Г. Волинка зазначає наступне: «правовий механізм — це сукупність правових засобів, які забезпечують реалізацію, охорону та захист прав і свобод людини, а також створюють умови для їх ефективного здійснення» [5]. Визначення чітко підкреслює основну функцію правового механізму в контексті забезпечення реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини, акцентуючи увагу на його важливій соціальній ролі, але, натомість, конкретизації від-

носно визначення правового механізму як загального не зазначається.

Авторка Н. В. Бочарова надає суміжне з К. Г. Волинкою визначення (розглядаючи основний напрям визначення правового механізму в контексті захисту прав людини), а саме: «правовий механізм — це система засобів та чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності» [7]. Проте, в даному визначенні увага спрямована на засоби та чинники, що сприяють забезпеченню умов поваги до громадян, на відміну від поняття правового механізму згідно з енциклопедичним дослідженням розуміння контексту механізму, як комплексу взаємопов'язаних юридичних засобів.

Ю. Д. Древаль у своїх наукових працях досліджує різні аспекти правових механізмів у сфері державного управління. Зокрема він зазначає, що «механізм державного управління включає правові засоби, які забезпечують ефективне функціонування державних інституцій та реалізацію державної політики» [8]. Хоча конкретного визначення терміну «правовий механізм» науковець не надає, проте автор підкреслює важливість правових інструментів у структурі механізмів державного управління, що характеризує поняття правового механізму як одну з невід'ємних частин функціонування держави.

Дослідник В. Толстоног пропонує визначення, згідно з яким «нормативно-правовий механізм державного управління є інтегрованим комплексом суб'єктів та об'єктів правовідносин, засобів, методів та інструментів, що включають нормативно-правову базу і реалізуються на основі загальних принципів державної політики у відповідній сфері» [9]. Це визначення привертає увагу до багатогранності правового механізму, висвітлюючи його структуру та функціональні елементи. Однак, запропоноване визначення має певні обмеження. Воно недостатньо деталізує сутність і зміст правового механізму, залишаючи поза увагою важливі аспекти, такі як механізми взаємодії між суб'єктами та об'єктами, конкретні приклади засобів та інструментів, а також вплив цих елементів на ефективність управління. Крім

того, хоча визначення підкреслює значимість нормативно-правової бази, воно не акцентує увагу на практичних аспектах її реалізації, що важливо для повного розуміння правового механізму у сфері державного управління.

Наукове дослідження Ю. А. Хатнюка та О. О. Сподинського в контексті припинення громадянства, наближено до енциклопедичного визначення, оскільки: «правовий механізм можна розглядати як комплекс взаємопов'язаних юридичних дій, процедур та норм, спрямованих на регулювання питань, пов'язаних з втратою громадянства, а також притягненням до відповідальності осіб, які порушили ці норми» [10]. Згідно з думкою авторів, цей механізм включає як внутрішньодержавне законодавство, так і міжнародні угоди, що визначають права та обов'язки громадян у таких ситуаціях. При цьому, адміністративно-правовий механізм втрати громадянства України визначає його як сукупність взаємопов'язаних дій, що включають виявлення порушень, притягнення до відповідальності та правові наслідки таких дій для посадових осіб.

Даний підхід є універсальним, адже правовий механізм має бути всеосяжним і чітко визначеним. Ефективність правозастосування залежить від наявності чітких норм і процедур, які регулюють питання набуття та втрати громадянства. Всеосяжність означає, що правовий механізм охоплює всі аспекти та етапи процесу: від підстав і порядку набуття громадянства до умов і процедур його припинення чи втрати. Це також передбачає включення міжнародних стандартів і практик, щоб забезпечити відповідність законодавства України міжнародним нормам.

Чіткість у тлумаченні механізму важлива для уникнення правових невизначеностей, які на практиці можуть призвести до суперечливих рішень або неправильного застосування норм. Законодавча ясність допомагає забезпечити прозорість дій державних органів та захист прав громадян. Коли правовий механізм містить чітко прописані правила, це сприяє підвищенню довіри до системи та спрощує процес правозастосування.

У контексті правового механізму втрати чи набуття громадянства, всеосяжний та

чітко визначений підхід дозволяє ефективно виявляти та притягати до відповідальності осіб, що порушують закони щодо громадянства, а також створює умови для реалізації державної політики у цій сфері. Він включає не лише правові акти та положення, але й механізми їхньої реалізації, контроль та можливість судового оскарження рішень. Такий підхід відповідає принципам верховенства права, де всі процеси регулюються зрозумілими і прозорими нормами, які мінімізують ризик зловживань та свавільних дій з боку держави.

Аналізуючи попередні визначення правового механізму, можна виділити кілька ключових елементів, що повторюються: правові засоби, способи, форми реалізації, а також взаємозв'язок між суб'єктами та об'єктами правовідносин. Правовий механізм у різних контекстах часто розглядається як система, що забезпечує упорядкування суспільних відносин, регулювання поведінки суб'єктів і реалізацію державної політики у правовій сфері. Він є структурованою сукупністю інструментів, які спрямовані на реалізацію, захист та охорону прав, а також включає правові норми, процедури, інституції та механізми контролю.

У деяких визначеннях акцент робиться на інтегрованості та динамічності правового механізму, підкреслюється його адаптивність до змін у правовому середовищі. Правовий механізм також визначається через його здатність забезпечувати ефективне функціонування правової системи та відповідність нормам міжнародного права.

Порівнюючи ці підходи, можна зробити висновок, що правовий механізм повинен бути гнучким, водночас зберігаючи чіткість у визначенні процедур і норм. Його ефективність забезпечується не тільки наявністю правових норм, але й їхнім правильним застосуванням, взаємодією між різними інституціями, можливістю контролю та механізмами відповідальності. Зрештою, на основі аналізу різних підходів можна сформулювати наступне визначення: правовий механізм набуття і припинення громадянства — це сукупність юридично визначених дій і процедур, які регламентують підстави, порядок та наслідки цих процесів, забезпечуючи

належне виконання державної політики та захист національних інтересів, а також дотримання правових гарантій для осіб, що беруть участь у правовідносинах, пов'язаних із громадянством.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження правового механізму, в контексті набуття та припинення громадянства, підкреслює його вирішальну роль у підтримці національної безпеки, дотриманні верховенства права, забезпеченні прав та обов'язків осіб у суспільних відносинах. Аналіз наявний у вітчизняному науковому середовищі підходів свідчить, що ефективний правовий механізм має бути комплексним і поєднувати чіткі законодавчі норми, процедурну прозорість, механізми правозастосування та заходи відповідальності. Таке поєднання гарантує, що державна політика, пов'язана з громадянством, застосовується послідовно і справедливо, узгоджується з міжнародними правовими стандартами для запобігання конфліктам і захисту осіб від безгромадянства або несправедливого поводження.

Подальші дослідження доречно зосередити на порівнянні моделей правових механізмів, пов'язаних з громадянством, у різних юрисдикціях. Такі дослідження можуть надати цінну інформацію про найкращі практики та потенціал їх адаптації для вдосконалення відповідної внутрішньої політики. Крім того, майбутні дослідження можуть зосередитися на впливі технічного прогресу на адміністрування процесів, пов'язаних з громадянством, вивчаючи, яким чином цифрові інструменти та управління даними можуть покращити або ускладнити реалізацію правових механізмів. Розуміння цієї динаміки може виявити як потенціал для підвищення ефективності, так і ризики, пов'язані з управлінням громадянством на основі технологій.

Крім того, важливо оцінювати міжнародне співробітництво та угоди, пов'язані з подвійним громадянством, запобіганням безгромадянству та наданням статусу біженця. Забезпечення відповідності між національними та міжнародними правовими стандартами підвищить стійкість правових механізмів, сприяючи як захисту осіб, так і захисту державних інтересів у все більш взаємопов'язаному світі.

Список використаної літератури:

1. Рогова О.Г. Механізми правові. Енциклопедія держ. упр.: у 8 т. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук. ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 2: Методологія державного управління наук. ред. колегія: Ю.П. Сурмін (співголова), П.І. Надолішній (співголова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. С. 378—380.
2. Механізм правового регулювання. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. О. В. Петришин (відп. ред.) та ін.. 2017. Т. 3 : *Загальна теорія права*. С. 283.
3. Mechane Etymonline. *Online Etymology Dictionary*. URL: <https://www.etymonline.com/search?q=Mechane>.
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручнику О. Ф. Скакун. Харків : Консум, 2000. 652 с.
5. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. 14 с.
6. Бисага Ю. М. Конституційно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина: поняття та напрями дії. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020 № 2 С. 6-12.
7. Бочарова Н. В. Соціально-правовий механізм забезпечення прав людини: до питання про зміст та структуру поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія ПРАВО. Вип. 33. Том 1. С. 11-15.
8. Древаль Ю. Д. До питання про сутність та зміст механізмів державного управління. *Вісн. Нац. ун-ту цив. захисту України*. 2014. Вип. 1 (1). С. 57—63. URL: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol1/57-63.pdf>
9. Толстоног В. В. Нормативно-правовий механізм державного управління захистом прав споживачів. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 2. С. 37-42.
10. Ю. А. Хатнюк та О. О. Сподинський. Окремі питання законодавчого закріплення адміністративно-правового механізму втрати (позбавлення) громадянства в Україні. *Право та державне управління*. 2022. №. 3. С. 87-95.

Ogurtsov O. P. Legal mechanism of acquisition and termination of citizenship: methodological principles

The article is devoted to the study of legal mechanisms of acquisition and termination of citizenship. The author identifies the structure of these mechanisms in national legal systems and their compliance with international legal standards. Citizenship laws are unique in that they combine individual rights and state sovereignty, affecting both personal identity and the relationship between the individual and the state. The study emphasises the dual role of these laws in protecting state interests and ensuring human rights, creating a framework that balances national priorities with international human rights obligations.

Differences in definitions of the legal mechanism are identified, highlighting areas where the legislation may lack precision or enforcement. The role of administrative bodies, the conditions for acquiring or losing citizenship, and oversight of these processes are also discussed. The complexity of these legal provisions demonstrates that a robust legal framework is necessary to ensure consistency and fairness, and to avoid violations of rights related to citizenship status.

The article examines in detail the problems that arise when legal systems deal with the termination of nationality, especially when it is related to issues such as national security or fraud. It is noted that while states have the discretion to deprive of nationality, such actions must comply with international standards to prevent statelessness and ensure procedural fairness. This part of the analysis emphasises the critical balance between the exercise of state power and respect for human rights principles, and notes that any approach must be transparent and justified.

The need for further legal reforms and borrowing best practices from other jurisdictions is analysed. Future research directions are suggested, including comparative legal studies to assess the most effective models of citizenship regulation. In addition, the potential impact of technology on citizenship processes, such as digital record-keeping and automated systems, is noted as an area that could bring significant changes to the way legal arrangements are implemented and thus requires further study to identify both benefits and challenges in this changing landscape.

Key words: *legal mechanisms, acquisition of citizenship, termination of citizenship, national legal systems, international legal standards, state sovereignty, individual rights, human rights obligations, procedural justice, administrative bodies, legal framework, statelessness, national security, comparative legal studies, technology in citizenship processes.*